

5. Todorov T. Fin de la rhétorique. // Todorov T. Théorie du symbole. — P. : Seuil, 1977. — P.85-139.
6. Genette G. La rhétorique des figures. // Fontanier P. Les figures du discours. Introduction. — P. : Flammarion, 1977. — P. 5- 17.
7. Fontanier P. Les figures du discours. — P. : Flammarion, 1977. — 505 p.
8. Kerbrat-Orecchioni C. L'Implicite. — P. : Arman Colin, 1986. — 404 p.
9. Picoche J. Structures sémantiques du lexique français. — P. : 1986. — 145 p.

УДК 811.112.2'37:122/129

Івашкевич Л.С.
(Київ, Україна)

ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ КАТЕГОРИЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ ДУХУ В НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

*Стаття присвячена розгляду семантичних трансформацій слова *der Geist*, що означає в німецькій мові поняття духу. Проаналізовано семантику слова на передкатегоріальному етапі, проведено дослідження його подальшого семантичного розвитку та зроблено висновки щодо того, яким чином відбувалась категоризація слова та як вона вплинула на його значення в загальноживаній мові.*

Ключові слова: *філософська лексика, категоризація, поняття духу, семантичні трансформації.*

*Стаття посвящена рассмотрению семантических трансформаций слова *der Geist*, которое обозначает в немецком языке понятие духа. Проанализирована семантика слова на предкатегориальном этапе, проведено исследование его дальнейшего семантического развития и сделаны выводы о том, каким образом происходила категоризация слова и как она повлияла на его значение в быденном языке.*

Ключевые слова: *философская лексика, категоризация, понятие духа, семантические трансформации.*

*The article deals with the semantic transformations of the word *der Geist*, which denotes the concept of spirit in German. The semantic of the word on the pre-categorical stage is analyzed, its further semantic development is researched. The conclusion is made about the way of categorization of the word *der Geist* and how this categorization has influenced the meaning of the word in the common language.*

Key words: *philosophical vocabulary, categorization, concept of spirit, semantic transformations.*

Дух – одне із ключових понять філософії. Кожен філософ так чи інакше вирішує для себе основне питання філософії – про первинність духу чи матерії, стаючи на сторону ідеалізму чи матеріалізму, тому уникнути звернення до поняття духу, а з ним разом – і до

© Івашкевич Л.С., 2011

лексеми, що позначає це поняття, в філософії – принципово неможливо. Особливого розвитку набуло поняття духу в німецькій класичній філософії [1]. Так, в основу філософії Гегеля – вершини досягнень ідеалізму – ліг саме світовий дух, що породжує об'єктивну дійсність і пізнає себе через неї. Ця концепція Гегеля викладена в його основній праці – «Феноменології духу» («*Phänomenologie des Geistes*»).

В німецькій мові поняття духу втілюється у слові *der Geist*. Це слово дуже об'ємне семантично, так що покриває семантичні поля трьох англійських слів - *mind*, *spirit* та *ghost* або ж, відповідно, трьох українських – *дух*, *розум*, *привид*. Крім цього, *der Geist* може позначати душу.

Етимологічно німецьке *der Geist* ідентичне англійському *ghost* [2], проте воно зберегло той спектр значень, який англійське *ghost* втратило в XVII столітті, віддавши велику частину значень слову латинського походження *spirit*. Лексема *der Geist* дуже цікава з точки зору семантичного розвитку та збагачення, а його семантична історія може послугувати не лише кращому розумінню становлення філософського поняття духу, а й розумінню закономірностей процесу категоризації в німецькій мові.

Отже, почнемо з етимології. Згідно з етимологічним словником Клюге [3], слово *der Geist* походить від західногерманського **gaista*, що значило «überirdisches Wesen», а також «Gemütsverfassung», тобто «неземне створіння» та «настрій, душевний стан». Це, в свою чергу, походить від індоєвропейського **gheis-d-* «außer sich sein», тобто «бути несамовитим, не тямити себе» (порівн. з давньоіндійським *hēd-* „zürnen“ (сердитись) та готським *usgaisjan* – «erschrecken» (лякати)) [2]. В давньоверхньонімецькому періоді [4] це слово звучало як *geist* або *keist* і використовувалось в значеннях «дух», «душа», «серце», «дихання», «характер», «життя», «воля». Не лише Кьоблер, але і Клюге, і брати Грімм звертають увагу на спорідненість значення слова зі значенням «дихання»: Клюге відмічає його спорідненість з індоєвропейським **gheisdo-*, що значило «примушувати відкривати рот», брати Грімм наводять цілий ряд схожих слів з інших мов, що вказують на значення «подих, дихання» або «вітер» [5].

До речі, латинське *spiritus* разом із значенням «душа, дух» теж має значення «дихання», «зітхання», «подих», «вітер», так само як і грецьке слово πνεῦμα, що мало одночасно і медичне, і філософське значення і в певний період часу втілювало у древніх греків душу [6: 83]. Тож сполучення цих значень в слові *der Geist* не випадкове, а має важливе світоглядне значення, що свідчить про наївний матеріалістичний погляд на дух як на щось хоча й дуже тонке і невловне, проте все ж матеріальне (порівн. у основоположника афінської філософської школи Анаксагора, для якого дух – найтонша речовина, не повністю нематеріальна) [7]. Звичайно, з розвитком філософії на зміну цьому погляду прийшло розуміння ідеальної природи духу, що відображено сьогодні як в ідеалістичному, так і в матеріалістичному тлумаченні поняття духу.

Спектр значень слова *der Geist* в його семантичній історії був надзвичайно широким. Назвемо основні значення цього слова, перелічені в Словнику братів Грімм:

1) дихання, подих, вітер (*der himel ist durchs wort des herrn gemacht und all sein heer durch den geist seines munds*, Luther);

2) життя, душа, життєві сили (*ein pferd hat viel geist, sein auge hat keinen geist*);

3) душа померлого, хвора, виснажена людина (*die geister der abgestorbenen seelen*);

4) привид, домашнє божество, домашній дух, пізніше (з XVI століття) - ангел-охоронець, помічник (*mir hilft der geist!*);

5) бог-дух, божий дух (*geheimnis des göttlichen geistes in der musik, was das beste an einem werk ist, nemlich das es gehet in gottes geist*);

6) теж про бога, але в філософському значенні – нескінченний, вічний, ідеальний дух, незнищенна субстанція (*ain clarer unermeszlicher geist, der ewig geist gots*);

7) талант (спочатку про проповідника, на якого зійшов дух божий), геній (*geist der poesie, der geschichte, kunstgeist*);

8) одухотвореність світу, що втілюється у всій природі (*so mag der geist der welt in unser denken, in jede blüte, jede brust sich senken*);

9) суть речей (XVI ст., алхіміки шукали «дух» речовин, вживається в хімії до XVIII ст. - *salpetergeist, salzgeist*);

10) людський розум (виникло під впливом церкви) часто на противагу тілу (XVI ст.), а також на противагу божественному духу (хоча часом теж як невмируще, вічне начало) (*der mensch ist aus geist und fleisch zusammen gesetzt, krank fleisch, krank geist, dasz wir im geiste lebendig, und in begierden todt sind*);

11) в філософському значенні – оживляючий принцип у людині (*geist in aesthetischer bedeutung heiszt das belebende princip im gemüthe, Kant; der geist lässt sich nicht tödten!, Freiligrath*);

12) душа (*die erde macht keine seele reich, sie macht sie immer ärmer, immer durstiger. daher ist der reichste geist der ärmste, der unglücklichste, Hamann*);

13) свідомість, характер, самопочуття, серце (*meines geists und herzens angst, unruh, Weckherlin; auf derwegen! seid zufrieden, vaterherz und muttergeist*);

14) емоційний стан – радість, страх, неспокій, веселість і т.п.:

*und so gewinnt, in dieses raums bezirk,
gemüth und geist und sinn, befreit, erhöht,
was uns von auszen fehlt, erwünschten frieden;*

15) свідомість – те, що пізнає, думає – вже з середньовісньонімецького, найважливіше для Вольфа та його послідовників, оширюється досить пізно, з XVII ст. це слово в цьому значенні заміняється словами *Verstand* та *Vernunft* (*er, der nicht mit dem auge allein sondern mit dem geist siehet und nicht mit der zunge sondern mit der seele bezeichnet, Herder*);

16) у Лютера дух – носій віри (*und ist nemlich die vernunft hie das liecht in diesem hause, und (doch) wo der geist nicht mit dem glauben als mit einem höherm liecht erleuchtet, dis liecht der vernunft regiret, so mag sie nimer on irrthumb sein*);

Також брати Грімм вказують на уявлення про близькість поняття духу до поняття волі (Аделунг, Гете, пізніше – Шопенгауер) та цікаве розуміння співвідношення духу та душі: частково вони збігаються, частково – є розбіжними. В текстах XV-XVIII століть дух виступає поняттям, загальнішим по відношенню до душі, тобто таким, що включає душу.

Як указують брати Грімм, що розумілось під духом, добре показують протиставлення його тілу, матерії, природі. Протиставлення духу тілу хоча вже і претендує на філософське узагальнення, проте ще залишається прив'язаним до одиничного, не виходить

на рівень розуміння світу як цілісності; протиставлення духу природі, фактично, є сходинкою до більш всезагального протиставлення його матерії в цілому. Думка про протилежність духу матерії, що свідчить про досить високий рівень філософського осягнення, зустрічається в німецьких текстах досить рано – вже в середньовіснійнімецькому періоді і, за зауваженням братів Грімм, випливає із абстрактного мислення та є вже власне поняттєвою. Наприклад, у відомого німецького теолога та філософа Майстра Екгарта: *der geist gotes ist bloß und ledic aller materie, bilde und formen*.

Цікаво, що ще Крістіан Вольф, німецький універсальний вчений та філософ XVIII століття, протиставляючи дух матерії, використовував слово *der Geist* в граматичній формі множини – *die Geister*, що дозволяє припустити, що на той час поняття духу в філософському розумінні (яке, безумовно, передбачає цілісність, єдність) ще не було розроблене в німецькій філософії. Проте вже за Кантом «*geist ist das belebende princip im menschen*» («дух – оживляючий принцип в людині») [5: 2661], хоча і це розуміння поняття духу брати Грімм називають старим, вказуючи на те, що нове, сучасне поняттєве значення надали слову *der Geist* Шеллінг та Гегель на початку XIX століття [5: 2736]. І це нове значення – дух взагалі, тобто тут відбувся розвиток розуміння духу «від суб'єктивного духу через об'єктивний дух до абсолютного духу» [5: 2728], духу, єдиного для всього суцього. Найповнішого вираження це поняття досягло в системі Гегеля, хоча зачатки його були вже у XVIII столітті в Томазіуса з його вже поняттєвим, але ще образним словосполученням «*aller geist*».

Виходячи зі значень та прикладів, наданих словником братів Грімм, можна сказати, що досить рано слово *der Geist* відійшло від свого етимологічного зв'язку (**gheis-d-* – бути несамовитим, бути не при собі, не тямити себе) та набуло розгорнутого спектру абстрактних значень. Однак, парадигма його значень протягом багатьох століть залишалась дуже розгалуженою і строкатою, так що становлення поняття духу в німецькій філософії стало чи не єдиною лінією семантично послідовного та логічного розвитку значеннєвого об'єму слова *der Geist*.

Розглянемо питання, як філософська категоризація цього слова вплинула на його семантичний розвиток. Для цього порівняємо спектр значень слова *der Geist*, наведених вище (за словником братів Грімм) та сучасні значення слова, вказані в Цифровому словнику німецької мови XX-го століття (*Das Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache des XX. Jh.*), укладеному Берлін-Бранденбурзькою академією наук [8]:

1) Людська здатність мислити, розум, також дотепність: *er hat einen scharfen Geist, der Geist ist willig, aber das Fleisch ist schwach*;

2) думки, позиції - *hier scheiden sich die Geister; die Geister stießen, prallten scharf aufeinander*;

3) людина – визначна людина, людина з надзвичайними здібностями (*führende Geister, Da preist man uns das Leben großer Geister, Bertold Brecht, Dreigroschenoper*), а також замітник того чи іншого іменника, що позначає живу істоту, часто з прикметниками, що вказують на сутнісну ознаку істоти (*ein dienstbarer Geist (Dienstbote), kleine Geister (kleine Kinder)*);

4) настрої, стиль поведінки (*in jmds. Geiste handeln, die Begegnung verlief im Geiste der Freundschaft* та ін.);

5) привид (*ich glaube nicht an Geister; Geister gehen in der Schloßruine um* та ін);
6) в релігії – бог-дух (*der Geist Gottes; der Heilige Geist*), також душа;
7) в філософії, напрям ідеалізму – об'єктивний творчий принцип, яким пояснюється існування та структура матеріального світу;

8) в філософії, напрям діалектичного матеріалізму – людський розум як продукт найвищого розвитку матерії (*für das höchste Produkt der organischen Materie, den menschlichen Geist, Friedrich Engels, Dialektik der Natur*).

Як бачимо, сьогодні слово *der Geist* нараховує значно менше значень, ніж воно мало протягом свого історичного семантичного розвитку. Передусім, слід сказати, що в сучасному вжитку повністю відмерло значення «подих, дихання, вітер» (очевидно, це пояснюється наведеними вище міркуваннями про розвиток філософії від наївно-матеріалістичного розуміння світу до сучасних напрямів ідеалізму та матеріалізму), значення потойбічної істоти, раніше представлене кількома варіаціями (душа померлого, привид, різноманітні божества та їх представники) втілилось в єдиному значенні «привид», колишнє значення таланту, надзвичайної здібності (що, очевидно, походило від одухотвореності проповідника) розвинулось до значення «визначної людини», а значення людського мислення (на противагу до тілесності людини) знайшло своє вираження ще й в значенні «думка, позиція» та в можливості граматично синонімічної заміни словом *der Geist* з певним означенням тої чи іншої істоти. Сучасне значення «настрій, стиль поведінки», очевидно, пов'язане з колишнім позначенням словом *der Geist* емоційних станів людини.

Спільним для минулого та сучасного вжитку слова *der Geist* залишається релігійне значення «бог-дух». А от що стосується філософських, поняттєвих значень слова, то широкий спектр колишніх узагальнюючих абстрактних значень (від свідомості та оживляючого начала людини до незнищенної субстанції, одухотвореності світу, суті речей) втілювався в двох чітких, проте сутнісно різних розуміннях поняття духу – діалектико-ідеалістичному, вираженому Гегелем, та діалектико-матеріалістичному, вираженому Енгельсом. І, очевидно, доки в філософії триватимуть суперечки між ідеалістами та матеріалістами, обидва ці поняттєві значення слова *der Geist* будуть залишатись семантично рівнозначними, а семантична структура поняття буде залишатись роздвоєною.

Що ж стосується впливу процесу категоризації слова *der Geist* на його семантичний об'єм в сучасній німецькій мові, то неможливо не помітити, що процес категоризації супроводжувався істотним *звуженням спектру значень* слова та *семантичною інтенсифікацією* результуючих поняттєвих значень. Особливість семантичної структури слова *der Geist* полягає в тому, що воно поряд зі сформованими протягом XIX-XX століть поняттєвими, філософськими значеннями зберігає цілу низку побутових, емоційно-конкретних значень, тобто можна говорити про те, що процес категоризації слова на даний момент не є логічно завершеним.

Результати попередніх досліджень показують, що лексеми, які позначають філософські поняття, виявляють тенденцію до семантичної конкретизації та посилення абстрактних поняттєвих значень аж до повного відмирання побутових, часткових, емоційно-конкретних значень. Це дозволяє припустити, що майбутній семантичний рух слова *der Geist* може бути окреслений подальшим посиленням поняттєвих його значень та ослабленням побутових значень. Цілком імовірно, що з часом найменш інтенсивні побутові

значення слова відійдуть в минуле або залишаться в мові лише в узуальному вигляді в окремих виразах-формулах.

Однак, процес категоризації філософських понять та відповідної зміни їх семантичної структури не відбувається автоматично, він зумовлюється якісним розвитком філософської думки, тобто активним пошуком суспільства відповідей на ті чи інші філософські питання. Тому подальша семантична траєкторія слова *der Geist* залежить в кінцевому рахунку від напрямку розвитку німецької філософської думки та, зокрема, від вирішення протиріч між філософським ідеалізмом та матеріалізмом як двома протилежними напрямками, які зумовлюють семантичну диверсифікацію поняття *der Geist*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большая советская энциклопедия [Електронний ресурс]: 3-е изд. [Гл.ред. Прохоров А.М.] — «Советская энциклопедия», 1969-1978. — Режим доступа: <http://slovary.yandex.ru/~книги/БСЭ/Дух/>
2. Köbler, G. Indogermanisches Wörterbuch (3. Auflage) / Gerharg Köbler. — Göttingen, 2000. — 835 S.
3. Kluge, F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. – Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1989. – 822 S.
4. Köbler, G. Wörterbuch des althochdeutschen Sprachschatzes [Електронний ресурс] / Gerhard Köbler (4. Auflage). — Göttingen, 1993. — Режим доступа: <http://www.koeblergerhard.de/ahdwbhin.html>
5. Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. 16 B-de. – Leipzig: S. Hirzel, 1854-1960. — Band 5. — Sp. 2623 – 2742.
6. Философская энциклопедия / [гл. ред. Константинов Ф.В.] — М.: «Советская энциклопедия», 1962. — Т.2. — 575 с.
7. Eisler, R. Wörterbuch der philosophischen Begriffe [Електронний ресурс] / Rudolf Eisler. — Berlin: E.Mittler und Sohn, 1927-1930. — Режим доступа: http://www.textlog.de/eisler_woerterbuch.html
8. Das Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache des 20. Jh. [Електронний ресурс] — Режим доступа: <http://www.dwds.de/?kompakt=1&sh=1&qu=geist>